

УДК 728.1:39](477.54/.62)

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2021.02.037>**СУШКО ВАЛЕНТИНА**

кандидат історичних наук, доцент, в. о. завідувача кафедри теорії і історії мистецтв Харківської державної академії дизайну і мистецтв

SUSHKO VALENTYNA

a Ph.D. in History, an Associate Professor, an acting chair of Theory and History of Arts Department of the Kharkiv State Academy of Design and Arts

Бібліографічний опис:

Сушко, В. (2021) Регіональні особливості планувальних і декоративних житлобудівних традицій Слобожанщини. *Народна творчість та етнологія*, 2 (390), 37–46.

Sushko, V. (2021) Regional Features of Planning and Decorative Housing Traditions of Slobozhanshchyna. *Folk Art and Ethnology*, 2 (390), 37–46.

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЛАНУВАЛЬНИХ І ДЕКОРАТИВНИХ ЖИТЛОБУДІВНИХ ТРАДИЦІЙ СЛОБОЖАНЩИНИ

Анотація / Abstract

Народна архітектура є одним із маркерів етнічної культури. Будівничим доводилося враховувати особливості природних умов, використовуючи матеріали своєї місцевості. Проте житло й донині є втіленням ідеалу краси та зручності, тому, навіть переселяючись в інший край, людина намагалася відтворити цей ідеал за нових умов.

Оскільки поважні дослідники етнокультури українців Слобожанщини М. Сумцов, С. Таранушенко та інші переконливо доводили участь у заселенні Слобідської України в XVII ст. представників інших регіонів України, то видається цікавим провести порівняльний аналіз народної архітектури українців Слобожанщини. Матеріалом для нашого дослідження стали експедиції Слобожанщиною та експедиції в інші регіони, зокрема на Гуцульщину у 2012 році.

Порівняння планувальних і декоративних рішень та принципів житла українців різних частин України доводить їх загальноукраїнський характер. Зміни матеріалів будівництва та декорування житла спричинені соціально-економічними перетвореннями. Однак значення Дому для українців продовжує бути незмінним.

Ключові слова: народна архітектура, народне будівництво, Слобожанщина, хата, гражда, покуть, піч, декор житла.

Folk architecture is one of the markers of ethnic culture. Builders had to take into account the features of natural conditions, with using natural materials of their dwelling area. However, abode is still the embodiment of the ideal of beauty and comfort, so even while moving to another region, people tried to recreate the ideal under new conditions.

Since the reputable researchers of Slobozhanshchyna Ukrainians' ethno-culture Mykola Sumtsov, Stefan Taranushenko and others convincingly proved the Hutsuls' participation in the settlement of Sloboda Ukraine in the XVIIth century,

it seems interesting to conduct a comparative analysis of folk architecture of Slobozhanshchyna and Hutsulshchyna Ukrainians. Materials from expeditions to Slobozhanshchyna and the 2012 exploration journey to Hutsulshchyna became the ground for our studies.

Comparison of planning and decoration solutions, as well as principles of housing of Ukrainians in different parts of Ukraine proves their all-Ukrainian character. Changes in housing construction and decoration materials are caused by socio-economic transformations. However, the significance of a House for Ukrainians remains unchanged.

Keywords: folk architecture, folk construction, Slobozhanshchyna, Hutsulshchyna, hut, grazhda (Hutsul farmstead), corner of honour, stove, home decor.

Житло є одним із найважливіших складників будь-якої культури, яка зберігає давні традиції віддалених історичних епох, залежить від навколишнього природно-географічного середовища та відбиває соціально-економічні умови життя народу [7, с. 110]. Водночас у будівництві, плануванні та оздобленні житла відбуваються постійні зміни та вдосконалення. Дослідження житла може прояснити багато питань історії народу, його соціального життя, культурно-побутових зв'язків на різних етапах історичного розвитку.

Надумкудослідника українського мистецтва та архітектури ХХ ст. Стефана Таранушенка, регіональні риси Слобожанщини, зокрема й народного будівництва, сформувався з огляду на «первісний склад колонізаторів». Адже на Слобожанщину, згідно з результатами архівних досліджень академіка Д. Багалія, «зійшлись виселенці з усіх кутків України – від Галичини до Полтавщини, від Холмщини до Поділля, а єсть вказівки, що заходили сюди також бойки й гуцули з гір Карпатських» [8, с. 1–2].

У традиційній культурі українців Слобожанщини риси регіонів походження простежуються й досі: так, етномузикологи вирізняють подільську та поліську традицію в слобожанському весіллі; ми також свого часу торкалися цього питання, коли досліджували поховальну обрядовість. Тож, оскільки житло є етнічним маркером, цікаво буде провести порівняльний аналіз народної архітектури українців Слобожанщини та інших регіонів України. В останні десятиліття ХХ та на початку ХХІ ст. з'явилися десятки праць, у яких розглядається широкий спектр житлобудівних проблем: планувальні й деко-

ративні практики житлобудівельних традицій, особливості екстер'єру та інтер'єру, регіональні відмінності тощо¹.

Для розгляду обираємо межу ХІХ–ХХ ст., тобто час змін у традиційних будівельних практиках (матеріал, декорування). Об'єкти, зведені саме в цей час, ми обстежували під час наших експедицій Слобідською Україною, здійснених упродовж 1990–2010-х років. Нами були обстежені в межах Слобідської України Сумська область (с. Межиріч Лебединського району, с. Боромля Тростянецького району, смт Липова Долина, міста Тростянець, Охтирка, Суми); Харківська область, Слов'янський район Донецької області, села Грайворонського та Шебекінського районів Белгородської області РФ. Щодо інших регіонів, то для порівняння використаємо матеріали експедиції 2012 року, організованої Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського в Івано-Франківську область, у якій нам пощастило взяти участь, та архітектурні пам'ятки-експонати створених у 1960–1990-х роках Всеукраїнського, регіональних і локальних музеїв народної архітектури та побуту, що репрезентують переважно пам'ятки ХІХ ст.

Народне будівництво було візитівкою будь-якого краю, однак об'єктом наукового вивчення воно стало дещо пізніше, ніж інші складові культури. Проте в середині ХІХ ст. оглядів і розвідок стає вже більше. Серед них особливої уваги заслуговує праця П. Чубинського «Житло, начиння, господарські будівлі та знаряддя» («Жилище, утварь, хозяйственные постройки и орудия») «з її узагальнюючою методикою виділення типових рис українського житла та приклада-

ми народного відчуття краси» [9, с. 383]. Опис давньої гуцульської оселі поданий у роботі Якова Головацького «Народні пісні Галицької та Угорської Руси» («Народные песни Галицкой и Угорской Руси») [9, с. 383].

Неабияке значення для дослідження народної архітектури українців має наукова спадщина С. Таранушенка, який уперше здійснив мистецтвознавчий аналіз народного житла, розкрив принципи творення його художньо-мистецького образу. На думку відомого дослідника української архітектури ХХ ст. Т. Косміної, «ці принципи, за С. Таранушенком, проявлялися в композиційно-планових рішеннях, пропорційних співвідношеннях за вертикаллю й горизонталлю основних архітектурних мас, декоративно-художній виразності будівельних матеріалів та конструктивних прийомів, динамічній зміні типологічних ознак у часі відповідно до змін естетичних уподобань господарів житла» [9, с. 383].

Упродовж ХХ ст. дослідженням народного житла займалися П. Юрченко, В. Самойлович, Т. Косміна [10, с. 8–26], З. Гудченко та ін. Житло ставало об'єктом розгляду під час створення колективних монографій, присвячених центральним та західним регіонам України. Дослідження етнокультури Слобідської України у середині ХХ ст. велися досить мало. Важливу роль відіграло створення в 1960-х роках Всеукраїнського музею народної архітектури та побуту України, до експозиції якого було включене обійстя з Південної Слобожанщини (Старобільщина).

Отже, спробуємо провести порівняння традицій будівельних практик Слобожанщини та інших регіонів України за наявними пам'ятками народного будівництва та писемними джерелами.

До середини ХХ ст. на Слобожанщині існувало кілька типів поселень: міста та містечка різного значення й підпорядкування; села, з яких деякі ставали містами або, навпаки, перетворювалися на села із сотених містечок (наприклад, сотенне містеч-

ко Харківського полку ХVII ст. – с. Липці Харківського району Харківської області) та хутори. Останні зовсім зникли з карти Слобожанщини вже в радянський час унаслідок «укрупнення сіл», хоча свого часу кожне слобідське українське село було «обсажене» хуторами. Центром поселення або якоїсь його частини ставала церква й церковний майдан, від якого у вільному плануванні розходилися вулиці та провулки. Забудова поселень була здебільшого хаотичною, пристосованою до особливостей ландшафту, зазвичай поблизу річок та водойм.

Великі села являли собою кілька хуторів, розкиданих на горах та долинах, які мали власні назви: наприклад, у с. Липці Харківського району Харківської області й нині існують краї – Жабокряківка (оболонь), Пісок (піскувата частина села, де відбувалися торги коней та великої рогатої худоби), Круча (частина села на горі), Рожество (частина села, де до 1930-х років розмішувалася церква Різдва Христового), Сороківка (вулиця, на якій жили люди з прізвиськом Сорока) та Кльованівка (частина села, де жили люди з прізвиськом Кльовані), Веселянський шлях (вулиця, яку продовжує шлях до с. Веселе), Шлях (головна вулиця села, де завжди проходив шлях на Харків) тощо. У с. Чемужівка Зміївського району назви країв села й тепер зберігають свою архаїчність.

Розкидане розташування – «сидіння на верхах» – притаманне й карпатським селам. Головним критерієм для гуцулів, наприклад, є також близькість до власної землі. Вагомим чинником є зведення господи недалеко від людей.

Отже, можемо сказати, що українці, вибираючи місце для обійстя та хати, в усіх краях керувалися однаковим принципом – зручність ведення господарства.

У «Топографічному описі Харківського намісництва» автор розповідає, що садиба українського селянина мала хату, яка стояла окремо, та «підварок» – господарські будівлі двору, які були об'єднані одним дахом [5, с. 89]. Традиція ділити обійстя на «чис-

тий» та «господарський» двір збереглася на Слобожанщині й донині.

Існує кілька типів планування української садиби на Слобожанщині, які можна звести до двох основних:

1. Хата і господарські будівлі розташовані паралельно. Хата причілковою стіною («около») виходить на вулицю; перед цією стіною з вулиці можуть розбивати квітник та саджати кілька плодкових дерев. У такому разі курник і саж розташовуються здебільшого за сараями, біля виходу на город – не на чистій частині двору. Господарські будівлі нерідко розміщують під одним дахом, навіть і погріб (Сумщина, смт Липова Долина).

2. Хата і господарські будівлі розташовані П-подібно, і паркан з воротами замикає композицію. У такому разі хата може або виходити однією з причілкових стін на вулицю (переважний варіант), або розташовуватися в глибині двору. Господарські будівлі розміщуються під одним дахом або частково розкидані по господарському двору.

Цікавим явищем, поміченим на Слобожанщині фахівцем-архітектором, є повернення в наш час до хутірського способу облаштування садиби (наближеність до ділянки землі, зв'язування будівель, поділ на «чистий» та «господарський» двір). Проте існує й інша тенденція, яка простежується поблизу Харкова. Ми називаємо її «вілла нова»: у «старих» населених пунктах у радіусі приблизно 30 км від Харкова (наприклад, с. Липці; забудова на початку вул. Веселівський шлях) нові власники будують садиби без жодних прив'язок ані до традиційних уявлень, ані до запровадженого в радянський час вуличного планування, нехтуючи сільськогосподарськими міркуваннями, адже вони хочуть мати новітнє («дизайнерське») обійстя, з якого будуть їздити працювати у велике місто. Крім того, і в самому Харкові та неподалік від нього є житлові комплекси, забудовані за сучасними будівельними стандартами та технологіями, проте там переважає досить чітка вулична забудова.

На нашу думку, ці явища (застосування новітніх матеріалів для оздоблення та декорування житла, перепланування; поява «дач» та туристичних садиб) характерні також для Івано-Франківщини. Причому туристична галузь тут набагато ширше розвинута й має брендом саме гуцульські традиції.

У гуцульській традиції домінували два типи житла: садиба-гражда (замкнений двір) та окрема хата. Така хата представлена в Закарпатському музеї народної архітектури та побуту: це хата із с. Ясіня (присілок Кевелів) Рахівського району Закарпатської області. Житло рублене, збудоване у XVIII ст., двічі (1811 р. та 1865 р.) переносилася, про що свідчать дати на «протесі» між вікнами. Хата трикамерна (кімната + сіни + комора), напівкурна, із земляною долівкою, крита гонтом.

Ми ознайомилися з гуцульською граждою як з музеєфікованою пам'яткою в Національному музеї народної архітектури та побуту (м. Київ) та Закарпатському обласному музеї. Усі жилі зразки житла на Гуцульщині, тяжіючи до периметрального розташування на садибі, мають вільну забудову відносно інших господарських будівель.

Житло для селянина було центром його всесвіту, місцем, де проходило все життя – від колиски до могили. Тож коли будували нову хату, намагалися дотриматися всіх звичаїв, засторог, навіть найменших забобонів, щоб привернути до себе добрі сили, багатство, щастя та благополуччя [1, с. 75]. «Життя» – «жито» – «житло» – слова однокореневі й однаково багато важать для українця. У своєму «Словнику української мови» Б. Грінченко трактував слово «хата» як «дім, місце помешкання, хижа», а іноді – і «могила» [3, с. 388–389].

У вже згаданому «Топографічному описі Харківського намісництва» докладно описана слобожанська хата кінця XVIII ст.: «Українці в усьому полюбляють чистоту та охайність. Хати, хоч рублені, хоч із хмизу сплетені, і при них великі сіни, обмазують з обох боків і долівку набивають глиною.

Багато хто коло стін та печей, по долівці та пічному фундаменту майже на чверть аршину фарбують білою або жовтою, рідше – червоною чи чорною фарбою. І призьби коло хат, оплетені хмизом та глиною обмазані, майже по самі вікна набиті землею, служать на дворі замість лавок. А для того, щоб вони не розмивалися і для прикриття стін, роблять покрівлю з немалим спуском або навісом, особливо на поперечних стінах.

Пічі, які називаються груби, робляться з кахель, а в разі відсутності їх – з горщиків без цегли з одним лише склепінням під стелею; топляться з сіней з вогнища, яке від полу не вище чверті аршина, набите глиною, а над ним робиться шатром труба, яка називається комином, з лозин, обмазаних глиною. Кахлі бувають у заможніших зелені, а в інших просто обпалені, які як і хати підмазують білою глиною, а де є крейда, то нею, щосуботи, а надто – під великі свята: взимку лише всередині, а влітку – також і ззовні.

Рідко в якій хаті буває менше трьох скляних, здебільшого з круглих шиб, вікон. Чому в українців завжди чисті світлі і при тому теплі та нечадні житла? Тому що у груб димарі не закриваються, а майже весь день вони потроху протоплюються соломною, а надто – очеретом, а то й кизяками; рідко коли, і то в лісистих місцях, дрібними дровами. Від того груби надзвичайно скоро розгоряються, так що навіть взимку якби подорожньому трапилося зайняти нетоплену хату, то за півгодини вона прогріється.

У хаті зазвичай зроблені по-під стінами лавки, а по тій стіні, де встановлена груба, здебільшого від самої груби до стіни – піл, на якому вони сплять. А запічок, оскільки вони встановлюють ті груби на деякій відстані від стіни, щоб від розжарювання кахель не загорілася хата, слугує для зберігання пожегобезпечного начиння. Цей запічок є досить великим і на ньому сушать хліб. У передньому куті поставлені ікони, а під ними – вузький та довгий стіл. І лавки, і стіл, і піл завжди чисто вимиті, а у заможних стіл вкритий килимом, у бідніших –

чистим рядном. На столі завжди лежить невеликий житній хліб та стоїть солонка чи просто насипана сіль не знак гостинності. У тих, хто трохи багатший, замість столів на низеньких ніжках, які майже всі укріплені в землі, – скриня чи в столі висувні шухлядки, окуті залізом із внутрішніми замками, які накриті килимом, а поверх ще й скатертиною» [5, с. 66–68].

Щодо архаїчних типів житла (курні хати), то найбільше їх було зафіксовано на Поліссі. Академік М. Сумцов висловлював припущення, що колись курні хати були по всій Україні [7, с. 118–119], очевидно, і на Слобожанщині також. Проте таких хат у цьому регіоні нами зафіксовано не було. Гуцульська подібна хата, яку ми обстежували, – це хата із с. Ясіня в Закарпатському музеї народної архітектури та побуту.

До початку ХХ ст. на Слобожанщині здебільшого для зведення стін та основи дахів запрошували майстрів-тесль. Уважалося, що краще запрошувати українців, бо існували побутові упередження та забобони, що «москалі» можуть «зарубати хату на смерть». Теслі належали до категорії «знаючих людей». Тому їх пригощали під час будівництва хати тричі: на закладанні нового житла, при підйманні сволока та після завершення робіт.

Крім того, під час будівництва важливими моментами, що їх відзначали святковими діями та урочистим обідом для працівників, були ліплення хати та «квітка». Пригощання, святкові обіди, ритуальні жарти (катання хазяїна з хазяйкою на тачці, викачування їх у глині) збереглися до кінця ХХ ст.

На Слобожанщині у ХVІІІ – на початку ХХ ст. існувало кілька типів житла. Найдавнішим видом було зрубне, характерне від початку останньої колонізації краю до межі ХІХ–ХХ ст., особливо в північних районах Слобідської України. Стіни такої хати зводилися з дубових колод, покладених горизонтально. Поверх колод набивалася дранка-клинцьовка – планки для кращого прилягання глини. Після цього стіни «улі-

плювали» кількома шарами «чорної» глини та білили.

До середини ХХ ст. основним типом житла на всій території Слобожанщини стало каркасне житло, коли стіни зводили з колод дерева, поставлених сторч, які після клинцювання обмазували глиною та білили.

На півдні Слобожанщини, вірогідно, від самого початку заселення, основним типом житла були саманні (з глиняної цегли) та хати з топтаними стінами (глина виливалася між двома рядами опалубки та «застигала», утворюючи стіни майбутнього помешкання).

Характерною особливістю хат, які зводилися після воєн (і після громадянської та Першої світової, і після Другої світової), було зменшення висоти стелі, що досліджувалося науковцями ще на початку ХХ ст. Так, у розвідці «Житло та санітарний побут сільського населення України», яка вийшла друком у Харкові 1927 року, автор Марзеев на широкому фактографічному матеріалі з усіх місцевостей тодішньої радянської України (від Харківської та Донецької губерній на сході до Волинської та Подільської на заході; від Чернігівської на півночі до Одеської та Катеринославської на півдні) – 49 округів, 214 населених пунктів, 86 158 дворів та 432 191 житель – доводить зменшення висоти хат по закінченні громадянської війни. Загалом висота хат кінця ХІХ ст. – 1920-х років досягала в середньому 2,23–2,4 м [4, с. 59–64]. На жаль, автор не уточнює, що він розуміє під висотою житла – можливо, лише внутрішню висоту стін (а за деякими висловлюваннями можна припустити, що саме це).

У сільському будівництві українських поселень Слобожанщини з кінця 1960-х з'явилася обпалена цегла. Цегляні стіни на Харківщині обмазують глиною здебільшого тільки ізсередини, а на Белгородщині нерідко білять чи фарбують білою фарбою всю площину стіни, а кути хати – контрастними (синіми, червоними тощо) кольорами.

Переважною формою даху хати по всій Україні слід визнати чотирихилу. Так, тесля Белкін із с. Нижня Солоня Борівського району Харківської області навіть твердив: «Хата – кругла, двоскатний, з фронтоном – хлігель».

Покриття дахів, що в козацькі часи робилося гонтом, згодом стало на Слобожанщині солом'яне або очеретяне. Існувало кілька способів покриття дахів плутоною соломою – «у натрушування», «у раструс», «у гребінець». У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. застосовували більш удосконалений спосіб покриття – «під щітку», «під корінець», «під гузирь»: ряди снопиків чи розстеленої соломи укладали колоссям угору, їх прив'язували до лат, а знизу підбивали дощечкою. Для міцності й вогнестійкості соломі замочували в розчині глини («під глинку»), а потім укладали на даху зазначеними вище способами. Покриття «під глинку», хоча й обходилося значно дорожче, поширилося з другої половини ХІХ ст. в селищах, що часто страждали від пожеж. Очерет як покрівельний матеріал використовували лише в окремих селах, розташованих поблизу заболочених річок і озер.

Дахи хат на Слобожанщині мали характерні для українського житла навіси – «піддашки» – виноси даху по фасадній стіні, що спиралися на стовпи. Згодом ці піддашки стали закритими, утворюючи додаткове господарське приміщення – «галерею», «коридор», що стало специфічною ознакою житлобудівної традиції краю. Нерідко по глухій стіні хати робили невеличку комірчину – «прихалабок».

Зведення каркасних хат, поширення солом'яних дахів, на нашу думку, насамперед пов'язане зі змінами соціального стану – закріпаченням селян у ХVІІІ–ХХ ст. У ХІХ ст. рідкісними стали «хати на помості», тобто з дерев'яною підлогою. Зазвичай селянські та міщанські хати мали лише земляну долівку.

Зсередини житлові частини будівлі на Слобожанщині білили («мазалися»), рідко – досить інтенсивно підсинювалися.

До другої половини ХХ ст. на Сумщині побутували «хати з митими стінами», де рублені колоди всередині помешкання вирівнювалися «під рубанок» і «проофлювалися».

Про внутрішнє планування українських хат XVII–XVIII ст. можемо дізнатися лише з писемних джерел. Від XIX – до початку ХХ ст. переважним типом планування була «хата на дві половини», де першим приміщенням, куди потрапляли з вулиці, були сіни – неопалюване господарське приміщення, що ділило собою внутрішній простір житла на дві житлові (кімната і світлиця, кімната і кімната) або житлову та господарчу (хата і комора, світлиця і комірчина) частини.

У XVII – першій половині XVIII ст. житла простих козаків та козацької старшини відрізнялися мало, адже для того, аби здобути якісь маєтності, потрібен був час. Проте й до кінця XVIII ст. господи козаків та старшини різнилися розмірами, якістю оформлення інтер'єрів, а не асортиментом хатнього начиння (наприклад, не просте рядно лежало на ослоні, а купований коць; не з доморобного сукна, а з купованої парчі чи бабереку шили для жінки кунтуш, який ховали не в просту дерев'яну скриню, а в ковану чи принаймні мальовану). Тільки після зрівняння в правах російського та українського дворянства українське панство відійшло від традиційного умеблювання та побуту. Але навіть на околицях stolичного Харкова до середини ХХ ст. стояли «селянські» хати, хоча від 1970-х років мали вони вже не солом'яні, а залізні чи шиферні дахи.

Традиції у функціональному розподілі та використанні внутрішнього простору хати існували здавна. Головним символічно-сакральним локусом хати був покуть – кут навпроти вхідних дверей. Там висіли ікони, прикрашені найкращими рушниками, фотографії рідних (з кінця XIX ст.). Під образами стояв стіл, який завжди мав бути накритий скатертиною – «щоб життя голим не було». Покуть, сволок прикрашали тканими чи вишитими рушниками, паперовими й живи-

ми квітами тощо. По діагоналі від покутя була розташована «вариста піч», яка займала приблизно четверту-п'яту частину хати. Від причілка печі до протилежної стіни влаштували дощатий настил для спання – піл. Над полом зазвичай укріплювалася жердка для повсякденного одягу. Решта вбрання членів родини зберігалася в скринях чи просто на вішалках у прикомірку.

До XIX ст. в селянському житлі жодних купованих меблів не було. Уздовж причілкової та чільної стін стояли щільно прикріплені до них лави. Згодом їх замінили дерев'яні вузькі лавки-дивани з високими, нерідко різними, спинками. Із зовнішнього боку столу до нього приставлялися пересувні ослони – лави без спинок.

Простір хати від вустя печі до передньої стіни слугував «кухнею»: тут готували їжу і був зосереджений весь кухонний інвентар. Від вхідних дверей до причілка влаштували «мисник». Якщо мисник не мав дверцят, то яскраві, різнокольорові миски, що стояли на ньому та на полиці над дверима, ставали додатковим декоративним елементом оселі. В інтер'єрах широко застосовувалися декоративні тканини.

Художнє оформлення будинків на Слобожанщині було розвинуто слабо: іноді обводили кольоровою глиною віконні та дверні прорізи, а частіше розфарбовували жовтою і червоною глиною, а також синьою, зеленою чи червоною фарбою віконниці. З кінця ХХ ст., коли для будівництва почали широко застосовувати обпалену цеглу, розповсюдилася традиція з декоративними цілями зводити житло із цегли різного кольору, різними способами кладки, залишаючи стіну ззовні нефарбованою. Водночас широко розповсюджена і традиційна побілка стін крейдою чи оштукатурювання вапном. Іноді лиштви вікон, пілястри, карнизи виділялися інтенсивним контрастним кольором.

ХХ століття принесло значні зміни не тільки в соціальний чи політичний устрій; кардинальні зміни відбулися й у будівництві. Так, хати 1920-х років, навіть ті, що будова-

лися на тому самому подвір'ї (місцевий термін «перекидалися»: «прийшов з кадрової, надумав жениться – перекидав хату», – з оповіді жительки с. Липці Харківського району Харківської області. Так само називали перебудову хати жительки с. Прістін та Сеньків Куп'янського району Харківської області), мали інакше (простіше) планування: два приміщення (житлове та нежитлове), з яких нежитлова частина – сіни – набагато зменшилася, а житлова являла собою єдиний простір між зовнішніми стінами, на які й спиралася конструкція даху.

Внутрішній простір у таких хатах ділила піч, яка стояла вже не вздовж внутрішньої сінешньої стіни, як це було раніше в хатах «на дві половини», а вздовж глухої стіни. Саме так, як у хаті в Музеї народної архітектури, побуту та дитячої творчості в с. Прелесне Слов'янського району Донецької області. Нерідко для того, щоб «не гріти вулицю», піч трохи відсували від стіни (тоді цей запічок міг слугувати господарським приміщенням або додатковим спальним місцем).

Давніші хати «на дві половини» також почали ділити внутрішніми стінами, відділяючи частини сіней для майстерень чи додаткових кімнат.

Проте вже від 1930-х років з'являються цілі вулиці та села, що будувалися за державним планом. Такі забудови, на відміну від традиційних, зводилися орієнтованими не за сонцем, а з огляду на зручність під'їзду, за суворим планом подвір'я та внутрішнім плануванням житлових і господарських будівель. Прикладом такого будівництва можна назвати с. Мирне Борівського району Харківської області. Проте матеріали та технологія будівництва ще ненабагато відрізнялася від власницької: дерево на каркас чи опалубку, глина для стін та крейда для побілки, солома чи очерет на покрівлю даху. Кардинальні зміни відбулися тільки в другій половині ХХ ст., коли і «радгоспні» села, і власники старих хат почали будувати з купованої цегли, а дах вкривати бляхою, шифером та іншими сучасними матеріала-

ми. Жителька с. Прістін Куп'янського району Харківської області назвала це просто бажанням похизуватися: «Як же ж вони – хата будується роками, і кінця нема, бо нема грошей купити цеглу, а глини ж кругом повно. І не то, що не вміють [побудувати хату, “як у старовину”. – В. С.], а просто не хочуть, бо “шо люди скажуть”».

Від 1970-х років особливу ціну мали «обкладені» хати, тобто зведені за традиційною технологією (зрубні, сторч чи топтані), але з додатково викладеними стінами із цегли [1, с. 9]. Такі хати вважалися набагато теплішими. Для цього використовували червону цеглу, яка також уважалася теплішою. Проте біла силікатна цегла була дорожчою, а той, хто зводив таку хату, ніби демонстрував гарні статки – «не задумується, за що топити». Відтоді й починається будівництво із цегли ще й хлівів (сараїв).

У старих селах навіть зміни в будівельних матеріалах та технологіях не змінили традиційних планувальних рішень, бо й наприкінці ХХ ст. будівництво нової хати відбувалося на місці старої. Збереглася традиція будівельної жертви у вигляді закладин грошей під кути хати (як це зафіксовано в с. Мурафа й інших селах Краснокутського району Харківської області).

Утім, внутрішнє планування хати все ж таки змінилося. Простір почали ділити стінами на кімнати без прив'язки до печі, яку замінила груба, а згодом – газове опалення. У хатах з'явилися «зали» – кімнати, у яких приймають гостей (центром її став телевізор, що нині може бути підключений до супутникового зв'язку); «кухні», де члени родини не тільки готують, але й споживають їжу, «дитячі» та «спальні». У таких хатах нечасто влаштовують покуть – ікони стоять на поличках меблевої стінки чи в шифоньєрі. Меблі, пройшовши всю еволюцію радянської епохи – від дерев'яних та металевих з панцирною сіткою ліжок, дерев'яних доморобних диванів та столів, нині цілком відповідають не лише міським, а й світовим зразкам та запитам.

Отже, порівняння планувальних і декоративних рішень та принципів житла мешканців Слобожанщини відбиває загальні риси, спільні й для інших частин нашої країни, що доводить їх загальноукраїнський характер. Соціально-політичні та економічні зміни в житті українців спричинилися до змін і в народній архітектурі: змінилися матеріали будівництва, декорування житла та його меблювання.

Серед спільних рис у традиційному будівництві слід виділити вільне планування поселення із центром – церквою. Поселення складалося з кутів, присілків, хуторів, у яких садиба розташовувалася якомога ближче до земельної ділянки власника на найменш придатних для господарства частинах ґрунту. У XIX ст. (спочатку у містах та містечках) починається вулична забудова з тяжінням до геометрично-вивірених форм.

Основним типом для українців було трикамерне житло, у якому першими від вулиці були сіни, а решта приміщень були або повністю житловими, або тільки одне з них (най-

частіше те, яке мало кут на схід), а інше мало господарське призначення. Житло до XIX ст. було орієнтоване за сторонами світу, згодом – підпорядковувалося вуличній забудові.

У внутрішньому просторі хати центральне місце займала піч. Декором печі слугували в різних регіонах кахлі. На Слобожанщині ця традиція зникає до кінця XIX ст. У XVIII ст. хати могли бути й курними та напівкурними як на Слобожанщині, так і на Поліссі та Гуцульщині.

Головними кольоровими акцентами народного житла українців Слобожанщини, як і по всій Україні, були декоративно-вжиткові тканини: багатобарвні коци, ліжники та килими, яскраві ткани та вишиті рушники.

Порівняння планувальних і декоративних рішень та принципів житла українців різних частин України доводить їх загальноукраїнський характер. Зміни матеріалів будівництва та декорування житла спричинені соціально-економічними перетвореннями. Однак сакральне значення Дому для українців залишається незмінним.

Примітки

¹ Див., наприклад: Юрченко П. Г. Дерев'яна архітектура України. Київ, 1970; Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження. Київ, 1983; Бескид Ю. Матеріальна культура Лемківщини. Торонто, 1972; Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. Київ, 1987; Лемківщина. Історико-етнографічне дослідження : у 2 т. Львів, 1998, 1999; Орел Л. Скарбниця народної культури України. Київ, 2009; Косміна Т. В. Сільське житло Поділля. Київ, 1980; Сополіга М. Народне будівництво українців Східної Словаччини. Свидник, 1976; Сополіга М. Народне

житло українців Східної Словаччини. Братислава ; Пряшів, 1983; Сополіга М. Народна архітектура українців Словаччини. Свидник, 2016; Тарас Я. Сакральна дерев'яна архітектура українців Карпат: культурно-традиційний аспект. Львів, 2007; Федюк П. Народне житло українців Закарпаття XVIII–XX століть. Ужгород, 2005; Радович Р. Поліське житло: культурно-генетичні витоки та еволюційні процеси. Львів, 2017; Сілецький Р. Сільське поселення та садиба в Українських Карпатах XIX – поч. XX ст. Київ, 1994.

Джерела та література

1. Астахова О. В., Крупа Т. М., Сушко В. А. Свята та побут Слобожанщини : альбом. Харків : Колорит, 2004. 125 с.: іл.

2. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / передмова, коментар В. В. Кравченка. Харків : Основа, 1991. 256 с.: іл.

3. Грінченко Б. Д. Словарь української мови Т. IV. Р–Я. Київ : Видавництво Академії наук УРСР, 1959. 564 с.

4. Марзеев А. Н. Жилища и санитарный быт сельского населения Украины. Харьков : Научная мысль, 1927. 196 с.: планы, карты, илл.

5. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. Описово-статистичні джерела / АН УРСР, Археограф. комісія та ін. ; упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій ; редкол. П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. Київ : Наук. думка, 1991. 224 с.

6. Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток / АН УРСР, Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. Київ : Наук. думка, 1989. 304 с.: іл.

7. Сумцов М. Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка / підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова ; слово до читача, примітки та післямова Володимира Фрадкіна. Харків : Акта, 2002. 282 с.

8. Таранушенко С. Мистецтво Слобожанщини XVII–XVIII вв. Харків : Перша Друкарня видавництва «Пролетарій», 1928. 9 с., 36 іл.

9. Таранушенко С. А. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918–1932 рр.: монографічні видання, статті, рецензії, додатки, таранушенківські студії / упоряд. О. О. Савчук, С. І. Білокінь; підготовка тексту О. О. Савчук, М. М. Красиков; наук. ред. М. М. Красиков; передм. С. І. Білоконя; прим. О. О. Савчука. Харків : Атос, 2009. 432 с.

10. Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна, ін. Київ : Либідь, 1994. 256 с.: іл.

References

1. ASTAKHOVA, Olena, Tetiana KRUPA, Valentyna SUSHKO. *Holidays and Mode of life of Slobozhanshchyna: An Album*. Kharkiv: Coloration, 2004, 125 pp., ill. [in Ukrainian]

2. BAHALIY, Dmytro. *The History of Sloboda Ukraine*. Prefaced and commented by Volodymyr KRAVCHENKO. Kharkiv: Osnova, 1991, 256 pp., ill. [in Ukrainian].

3. HRINCHENKO, Borys (compiled and added by). *A Dictionary of the Ukrainian Language: in Four Volumes*. A photomechanically reproduced edition. Kyiv: AS of UkrSSR Press, 1959, vol. IV: P–Я, 564 pp. [in Ukrainian].

4. MARZIEYEV, Oleksandr. *Dwellings and Sanitary Activities of Ukraine's Rural Population*. Kharkiv: Scientific Thought, 1927, 196 pp., plans, maps, ill. [in Russian].

5. PIRKO, Vasyly, Oleksandr HURZHIY (compilers). *Descriptions of the Kharkiv Governorate in the Late XVIIIth Century: Descriptive and Statistical Sources*. Editorial board's chief – Pavlo SOKHAN, deputy chief – Valeriy SMOLIY. UkrSSR Academy of Sciences' Archeographic Committee, Institute of History of Ukraine, USSR's Central State Military and Historical Archives, Donetsk State University. Kyiv: Scientific Thought, 1991, 224 pp., ill. [in Ukrainian].

6. SKRYPNYK, Hanna. *Ethnographic Museums of Ukraine. Their Formation and Development*. AS of UkrSSR's

M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folklore and Ethnography. Kyiv: Scientific Thought, 1989, 301 pp., ill. [in Ukrainian].

7. SUMTSOV, Mykola. *Slobozhahshchnyna Residents. A Historical and Ethnographic Study*. Text preparation and linguistic editing – Leonid USHKALOV, prefaced, annotated and postface-authored by Volodymyr FRADKIN. Kharkiv: Kharkiv Acta, 2002, 282 pp. [in Ukrainian].

8. TARANUSHENKO, Stefan. *The Art of Slobozhanshchyna in the XVIIth–XVIIIth Centuries*. Kharkiv: Proletarian Publishing House's First Printing House, 1928, 9 pp., 36 ill. [in Ukrainian].

9. TARANUSHENKO, Stefan. *Scientific Heritage. The Period in Kharkiv. Studies over 1918–1932: Monographs, Papers, Reviews, Appendices, Studies on Taranushenko, Illustrations, and Reference Materials*. Compiled by Oleksandr SAVCHUK and Serhiy BILOKIN. Text-prepared by Oleksandr SAVCHUK and Mykhaylo KRASYKOV. Scientifically edited by Mykhaylo KRASYKOV. Prefaced by Serhiy BILOKIN. Annotated by Oleksandr SAVCHUK. Kharkiv: Athos, 2009, 432 pp. [in Ukrainian].

10. PONOMARIOV, Anatoliy, Lidiya ARTIUKH and Tamara KOSMINA, eds. *The Ukrainian Past: An Illustrated Ethnographic Reference Book*. 2nd ed. Kyiv: Lybid, 1994, 256 pp., ill. [in Ukrainian].